

Deltagerrapport

MED ULVEN SOM NABO

Anden fase af Projekt Ulvedialog

– Refleksioner og forslag til en ny ulveforvaltningsplan i Danmark

Deltagerrapport MED ULVEN SOM NABO

Anden fase af *Projekt Ulvedialog* - Refleksioner og forslag
til en ny ulveforvaltningsplan i Danmark

Datablad

Titel	Deltagerrapport: MED ULVEN SOM NABO
Undertitel	Anden fase af Projekt Ulvedialog – Refleksioner og forslag til en ny ulveforvaltningsplan i Danmark
Deltagerrapport	Denne rapport er et resultat af et dialogforløb med borgere omkring Stråssø Plantage i Vestjylland. Forløbet har været faciliteret under ledelse af seniorforsker Hans Peter Hansen, Center for Adaptiv Naturforvaltning, Aarhus Universitet. Deltagerrapporten udtrykker udelukkende de medvirkende borgeres overvejelser, analyser og konklusioner, og ikke Aarhus Universitets.
Redaktion	Anne-Mette Frøjk, Anne-Sofie Hermansen, Benny Blindkilde, Bjarne Højer, Heidi Blindkilde, Karen Jensen, Kirsten Kjeldal, Lisbet Mogensen, Per Schmidt, Søren Astrup, Henrik Bækstrøm, Anders Røjbæk, Lula Lave og Lene Brandsborg Bank efter udkast fra Julie Sørensen, Annika Skarðsá Jeppesen, Gwen Fox og Hans Peter Hansen.
Finansiering	Sektion for Faunaøkologi, Institut for Bioscience, Aarhus Universitet
Layout	Deltagerrapporten er opsat på Aarhus Universitet på bestilling af ansvarlig projektleder.
Kvalitetssikring	Professor Jesper Madsen, Center for Adaptiv Naturforvaltning & sektionschef Aksel Bo Madsen.
Udgivelsesår og måned	Januar 2020
Fotos	Annika Skarðsá Jeppesen, Anders Røjbæk og Søren Astrup
Sideantal	24

FORORD

Denne deltagerrapport sammenfatter deltagernes refleksioner og forslag på anden fase af Projekt Ulvedialog. Projekt Ulvedialog blev igangsat i august 2017 som et samarbejde mellem Idom-Råsted Borgerforening, lokale borgere, samt studerende og forskere fra Center for Adaptiv Naturforvaltning ved Aarhus Universitet. Projektet har haft til formål, at drøfte de spørgsmål og fælles problemstillinger, der er opstået efter at indvandrede ulve har slået sig ned omkring Stråsø Plantage i Vestjylland. Anden fase af Projekt Ulvedialog har haft til formål at drøfte, hvilke problemstillinger en eventuelt kommende ny ulveforvaltningsplan skal adressere, set fra de borgeres perspektiv, som skal leve med ulve i deres nærmiljø.

På baggrund af udarbejdede protokoller fra fire møder afholdt i perioden juni 2019 til november 2019, er deltagerrapporten redigeret af Julie Sørensen, Annika Skarðsá Jeppesen, Gwen Fox og Hans Peter Hansen fra Center for Adaptiv Naturforvaltning, Aarhus Universitet. Et første tekstudkast blev gennemgået på et aftenmøde med projektets deltagere den 12. november 2019. Et revideret tekstudkast har siden været rundsendt til samtlige deltagere for skriftlig kommentering. Med undtagelse af rapportens metode- og forløbsbeskrivelse, samt kildeliste, som er udarbejdet af Julie Sørensen, Annika Skarðsá Jeppesen, Gwen Fox og Hans Peter Hansen, udtrykker indholdet af deltagerrapporten udelukkende de refleksioner, forslag og konklusioner, som deltagerne i anden fase af *Projekt Ulvedialog* er nået frem til. Rapporten udtrykker på ingen måde Aarhus Universitets opfattelser og de involverede studerende og forskere har udelukkende haft til formål at facilitere dialogen og dokumentationen, samt skabe rammer for processen.

Deltagerrapporten påberøber sig ikke at repræsentere hele lokalbefolkningen, men er baseret på et i lokalsamfundet eksisterende udsnit af opfattelser og perspektiver på den nuværende og fremtidige ulveforvaltning. I alt 19 personer har deltaget i anden fase af *Projekt Ulvedialog*. Heraf har 14 deltagere eksplicit meldt tilbage, at de står bag deltagerrapporten. Disse er: Anne-Mette Frøjk, Anne-Sofie Hermansen, Benny Blindkilde, Bjarne Højer, Heidi Blindkilde, Karen Jensen, Kirsten Kjeldal, Lisbeth Mogensen, Per Schmidt, Søren Astrup, Henrik Bækstrøm, Anders Røjbæk, Lula Lave og Lene Brandsborg Bank.

Deltagerrapporten består af tre hoveddele. I Del 1 beskrives rapportens baggrund og den proces, som har ledt frem til det færdige resultat. Del 2 indeholder deltagernes refleksioner og konkrete forslag til den kommende ulveforvaltning i Danmark. Ønsker man at gå direkte til de konkrete forslag, kan man springe frem til Del 3, hvor deltagernes forslag er sammenfattet i punktform.

Indhold

Del 1	6
Introduktion	6
Baggrunden for <i>Projekt Ulvedialog</i>	7
Forløb og metode.....	8
Afsæt i studenterrapport.....	8
Deltagernes målsætninger for en ny forvaltningsplan for ulv	9
Del 2	11
Refleksioner og forslag til en ny ulveforvaltningsplan.....	11
Refleksioner om målsætningen: Afbøde ressourcekonflikter	11
Konkrete forslag til afbødning af ressourcekonflikter	12
Refleksioner om målsætningen: Mindske frygt.....	13
Konkrete forslag til mindskning af frygt.....	14
Refleksioner om målsætningen: Øge sikkerhed.....	14
Konkrete forslag til at øge sikkerheden.....	15
Refleksioner om målsætningen: Forbedre viden	16
Konkrete forslag til forbedring af viden.....	17
Refleksioner om målsætningen: Forbedre/øge internationalt samarbejde	18
Konkrete forslag til at forbedre og øge internationalt samarbejde.....	18
Refleksioner om målsætningen: Ulven i Jylland	19
Konkrete forslag til ulven i Jylland.....	19
At leve med ulven	20
Del 3	21
Konkrete forslag til afbødning af ressourcekonflikter	21
Konkrete forslag til mindskning af frygt.....	22
Konkrete forslag til at øge sikkerheden.....	22
Konkrete forslag til forbedring af viden.....	23
Konkrete forslag til at forbedre og øge internationalt samarbejde.....	23
Konkrete forslag til ulven i Jylland.....	23
Referencer	24

Del 1

INTRODUKTION

I 2012 dukkede ulven op i Danmark efter 200 års fravær. I kølvandet på dens genindvandring er der fulgt en række problemer, især for mennesker der bor i områder, hvor ulven har slået sig ned. Frygt for menneskers sikkerhed, gentagne angreb på husdyr, samt bekymring for ulvens påvirkning af det øvrige vildt, har skabt lokal bekymring og frustrationer. Bekymringen og frustrationerne er ikke i tilstrækkelig grad blevet imødekommet i den eksisterende ulveforvaltningsplan, ej heller i tilstrækkelig grad taget alvorlig af de ansvarlige myndigheder.

Dette var baggrunden for, at der i august 2017 blev igangsat et dialogarbejde – det såkaldte *Projekt Ulvedialog* – i Idom-Råsted i Vestjylland, tæt på Stråsø Plantage, hvor ulve har bosat sig og ynglet. Via projektet forsøgte en gruppe af borgere, støttet af studerende og forskere fra Aarhus Universitet, dels at få svar på mange af de spørgsmål om ulve, ulveforvaltningen og lovgivningen, som eksisterer blandt lokale, dels at få sat ord på nogle af de vigtigste konsekvenser og problemer, som ulven har medført for lokalbefolkningen og herigennem påpege behov for nødvendige forandringer. Deltagernes fælles konklusioner blev i foråret 2018 udgivet i deltagerrapporten *Projekt Ulvedialog* og efterfølgende formidlet, først til det øvrige lokalsamfund på et offentlighedsmøde den 5. marts 2018, dels til repræsentanter for Miljøstyrelsen, Naturstyrelsen og Vildtforvaltningsrådet, på et møde den 3. april 2018 i Idom-Råsted.

Efter udgivelsen af deltagerrapporten *Projekt Ulvedialog* har en del af deltagerne fra projektet fortsat drøftelserne om de udfordringer og problemer, som ulven har medført. Sideløbende de lokale drøftelser i regi af *Projekt Ulvedialog*, er der på nationalt niveau pågået drøftelser om behovet for at revidere, eller ligefrem forny den eksisterende nationale ulveforvaltningsplan fra 2014. På den baggrund besluttede deltagerne i *Projekt Ulvedialog* i foråret 2019, at rette fokus mod en eventuelt kommende forvaltningsplan og udarbejde et katalog med egne forslag og refleksioner, som et *bidrag* til drøftelserne om en eventuelt ny forvaltningsplan. Udarbejdelsen af forslag og refleksioner er pågået fra juni 2019 til november 2019, og det er det arbejde som sammenfattes i denne rapport.

Under en række overskrifter præsenteres nogle mere og mindre konkrete forslag, samt en række overvejelser, som de embedsfolk og politikere der skal arbejde med en ny forvaltningsplan bør forholde sig til. Deltagerne i denne anden fase af *Projekt Ulvedialog*, står samlet bag denne rapport. Dette betyder ikke at alle deltagere er enige om alt, hvorfor rapporten også udtrykker forskellige, dilemmaer og, i nogle tilfælde, direkte modsatrettede opfattelser. På den måde er deltagerrapporten en afspejling af, at der lokalt, som i samfundet i øvrigt, findes forskellige, og nogle gange modsatrettede opfattelser omkring de spørgsmål der direkte eller indirekte omhandler forvaltningen af ulven. Den overordnede ambition for deltagerne bag denne rapport er dog den samme, nemlig – så længe der er ulve i Danmark – at sikre en forvaltning, som skaber en så tryk og upåvirket hverdag som muligt, for de mennesker, der med eller imod deres vilje skal leve med ulven.

Baggrunden for *Projekt Ulvedialog*

I 2017 etablerede et ulvepar sig i Stråsø Plantage, hvilket samme år resulterede i et kuld bestående af otte hvalpe. De to voksne, og otte hvalpe blev herefter kendt som 'Stråsøkoblet'. 'Stråsøkoblet' blev siden opløst og flere af ulvene, inklusive forældreparret, forsvandt. Det vides med sikkerhed, at en af hvalpene blev skudt.

I marts 2019 etablerede sig så et nyt ulvepar sig i området, bestående af en tæve fra kullet i 2017, og en ny tilvandet hanulv fra Tyskland. I foråret 2019 fik det nye par seks hvalpe. Dette nye ulvekobbel ses nu jævnlige i lokalområdet.

Ulvens tilbagevenden er blevet mødt med både forskellige og blandede følelser af de lokale. Mange finder den fascinerende, men mange finder den også skræmmende. Det sidste gør sig især gældende for de mennesker, som ufrivilligt har fået ulven som nabo, og som skal leve med dens tilstedeværelse i hverdagen. De forskellige og blandede følelser har givet anledning til splittelse både nationalt og lokalt. Splittelsen har ledt til en konflikteskalering, og ikke mindst til en kraftig skærpelse af retorikken, både i offentligheden og på de sociale medier. Især på de sociale medier er tonen hård og til tider både vulgær og truende, hvilket medfører, at mange vælger at holde sig ude af debatten.

Yderligere gælder det, at hver gang der sker noget nyt omkring ulven, giver det altid anledning til fornyet debat og yderligere eskalering af retorikken. Dette var f.eks. tilfældet, da der i april 2018 ulovligt blev skudt en ulv tæt på Vind Hede. Ud over en fornyet og intens opmærksomhed fra medierne og endnu en skærpelse af retorikken, meldte også dyreværnsaktivister sig på banen. En af disse har gået rundt i lokalsamfundet og foretaget skjulte lydoptagelser af samtaler med lokale, og siden lagt disse ud på internettet, en anden har begået hærværk på lokale kirker og byskilte, samt fremsat trusler mod lokalsamfundet. Fælles er, at disse aktivister ikke er fra lokalområdet, men kommer langvejsfra, og ikke selv er direkte berørte af ulvens tilstedeværelse. Konflikteskaleringen kalder på handling fra myndighedernes side og ikke mindst på, at der etableres et fungerende rum for en mere konstruktiv og gensidig respektfuld debat og efterfølgende handlinger.

For deltagerne i *Projekt Ulvedialog* har det været vigtigt at få nuancerne i holdninger og argumenter frem. Det har *ikke* været formålet med drøftelserne at diskutere, om ulven skal være i området eller ej. Dette er en debat, som allerede foregår på mange niveauer og i forskellige fora. Formålet med *Projekt Ulvedialog* har først og fremmest været at drøfte løsninger på helt konkrete problemer. Det overordnede spørgsmål har således været, hvordan de lokale bedst muligt kan leve med ulvens tilstedeværelse, så længe den er her. De lokale oplever, at der ofte er en manglende forståelse udefra, for de konsekvenser ulvens tilbagevenden har på de lokale og på det/de lokalsamfund, der findes tæt på den. Oplevelsen af afmagt og af ikke at blive taget alvorlig, er udbredt i lokalsamfundet.

Omdrejningspunktet for *Projekt Ulvedialog* har været regelmæssige dialogmøder, hvor deltagerne, i gensidig respekt for hinanden, og i trygge rammer, fik mulighed for at komme til orde og udtrykke deres bekymringer om ulven og forvaltningen, samt få svar på spørgsmål. Arbejdet i *Projekt Ulvedialog* mundedede, som nævnt i indledningen, i februar 2018, ud i deltagerreporten *Projekt Ulvedialog*, hvori deltagerenes fælles bekymringer beskrives, og hvor deltagerne peger på en række mangler og behov ift. ulveforvaltningen.

Især de sidste par år har der været et fortsat pres for at få den eksisterende forvaltningsplan revideret, baseret på de erfaringer og den viden, der er fremkommet efter 2014. Der har derfor været en politisk proces i gang på nationalt niveau det seneste halvandet år, først for at få planen revideret, sidenhen for at få lavet en helt ny. Dette arbejde strandede imidlertid pga. uenigheder i Vildtforvaltningsrådet. I foråret 2019 så det dog ud til, at arbejdet i Vildtforvaltningsrådet ville blive genoptaget, og en del af deltagerne i *Projekt Ulvedialog* besluttede derfor at påbegynde drøftelser med henblik på, at bidrage til en eventuel ny forvaltningsplan. Resultatet er denne deltagerreport, som er baseret på den blandt deltagerne eksisterende erfaring med de problemer, som den nuværende ulveforvaltning skaber lokalt.

FORLØB OG METODE

Den nuværende forvaltningsplan fra 2014 var et resultat af ulvens pludselige, og for mange overraskende, indvandring til Danmark, hvorfor Vildtforvaltningsrådet anbefalede, at det var nødvendigt hurtigst muligt at udarbejde en ulveforvaltningsplan. Dette i erkendelse af Danmarks internationale forpligtigelser i forhold til ulven, først og fremmest angivet i EUs såkaldte 'habitatdirektiv'. Ulveforvaltningsplanen sikrede, at husdyrere kunne få kompensation for tab af husdyr, samt – under nogle givne rammer – tilskud til opsætning af såkaldte ulvesikrede hegn. Udviklingen siden 2014 har dog gjort det klart, at planen langt fra er fyldestgørende, og at der mangler en beskrivelse af nødvendige beredskaber og procedurer for disse.

I forbindelse med det indledende arbejde i *Projekt Ulvedialog* og udarbejdelsen af deltagerreporten fra 2018, blev frustrationerne sammenfattet til to overordnede centrale temaer:

1. "Frygt, bekymring og personlig sikkerhed", samt
2. "Mistillid til myndigheder og forskning og tilgængelig viden"

Disse hovedtemaer har også været omdrejningspunkter for udarbejdelsen af denne nye deltagerreport, suppleret af et ønske om, at der sikres handling bag ordene via en konkretisering af beredskaber og procedurer, som understøttes af de nødvendige ressourcer. Desuden er det afgørende, at forvaltningens hensigter og målsætninger tydeliggøres, og at det klart fremgår, hvad Danmark ønsker at opnå med en ny forvaltningsplan. Kun herigennem er det muligt, at evaluere på om planen virker og ikke virker, og på hvilke områder den gør det eller ikke gør det.

Afsæt i studenterrapport

Det har ikke været enkelt for deltagerne i *Projekt Ulvedialog* at finde en systematisk måde at drøfte en ny forvaltningsplan. Som udgangspunkt for en systematisk drøftelse, valgte deltagerne derfor at benytte en i foråret 2019 udarbejdet studenterrapport, som afsæt for drøftelserne. Den pågældende studenterrapport blev udarbejdet på kandidatkurset *Faunaøkologi og adaptiv forvaltning* på biologistudiet, Aarhus Universitet, af de fem kandidatstuderende Andreas Lüdeking, Annika Skarðsá Jeppesen, Casper Holst Thrane, Julie Ørnholm Frederiksen og Julie Sørensen. Studenterrapporten, som har overskriften *Adaptiv Forvaltningsplan for Ulv i Danmark – Et Udkast*, var de studerendes bud på, hvordan en ny ulveforvaltningsplan, baseret på en adaptiv forvaltningsmodel, kunne se ud. De studerende havde som baggrund for deres rapport, bl.a. deltaget i møder i *Projekt Ulvedialog* og interviewet flere af deltagerne. For de studerende var udarbejdelsen af rapporten en studieøvelse i, hvordan en forvaltningsplan *kunne* gøres både mere systematisk og mere dynamisk, således at den både tog højde for de eksisterende udfordringer, men også kunne tilpasses efterhånden som nye behov opstår. Med en såkaldt adaptiv tilgang er det ambitionen, at forvaltningen bliver rammen om en fælles læ-reproces for alle involverede. Dette er fordelagtigt i forhold til ulve, eftersom der er tale om en art, der har været borte i 200 år, og hvor udviklingen delvis er uforudsigelig i både tid og rum. Fordi planen er baseret på en adaptiv forvaltningsstrategi, er det en indbygget præmis, at relevante aktører, herunder berørte borgere og lokalsamfund, inddrages i forvaltningsarbejdet.

Adaptiv Forvaltningsplan for Ulv i Danmark – Et Udkast identificerede og tog afsæt i seks overordnede målsætninger identificeret af de fem studerende. De seks målsætninger var:

1. Afbøde ressourcekonflikter,
2. Mindske frygt,
3. Øge sikkerhed,
4. Forbedre viden,
5. Forbedre/øge internationalt samarbejde samt
6. Bevare ulven i Danmark.

Efter en gennemgang af de studerendes målsætninger, valgte deltagerne i *Projekt Ulvedialog* at anvende de første fem som disposition for de videre drøftelser om deres egne refleksioner og forslag omkring udarbejdelsen af en ny ulveforvaltningsplan. Den sjette målsætning, 'Bevare ulven i Danmark', som refererede til Danmarks juridiske forpligtigelser, valgte deltagerne at ændre. Det var deltagerens opfattelse, at de studerendes sjette målsætning kunne tolkes som udtryk for, at deltagerne var enige i at ulven skulle bevares i Danmark. Da dette ikke er tilfældet, blev deltagerne enige om at fjerne ordet 'bevare'. Nogle deltagere foreslog, at den nye målsætning i stedet skulle være 'Ulven i Danmark', mens andre mente man skulle tale om 'Ulven i Jylland'. Det sidste for at understrege, dels at det endnu kun er i denne landsdel man de facto er berørt af ulvens tilstedeværelse, dels for at understrege, at sandsynligheden for at ulven slår sig ned i andre landsdele end Jylland, er minimal. For at understrege denne pointe, er overskriften for den sidste målsætning derfor 'Ulven i Jylland' (se tabel 1).

Deltagerens målsætninger for en ny forvaltningsplan for ulv

Målsætninger for en fremtidig ny forvaltningsplan for ulv					
Afbøde ressourcekonflikt	Mindske frygt	Øge sikkerhed	Forbedre viden	Forbedre/øge internationalt samarbejde	Ulven i Jylland

Tabel 1.

At det netop blev disse målsætninger, som blev udgangspunktet, først for de studerendes arbejde, og siden for drøftelser i *Projekt Ulvedialog*, beror på, at overskrifterne repræsenterer de mest grundlæggende udfordringer, problemer og behov, som ulven har medført. Formuleringerne og rækkefølgen kunne sagtens have været anderledes, men indholdsmæssigt dækker de både de studerendes og deltagerens perspektiver på de vigtigste udfordringer i det fremtidige ulveforvaltningsarbejde i Danmark.

Forløbet, der efterfølgende har ledt til de forslag og overvejelser, der er præsenteret i denne deltagerreport, har bestået af tre workshops, henholdsvis den 18. juni, den 15. august og den 11. september, 2019. Hver workshop har fulgt stort set samme procedure. De er alle gennemført på hverdagsaftner med en varighed på cirka tre timer. Hver workshop er indledt med fælles aftensmad, efterfulgt af en kort opdatering på nyheder om ulven og ulveforvaltningen, samt af en introduktion til den pågældende aftens tema/temaer, de såkaldte *Målsætninger*, jævnfør tabellen ovenfor. Ansvarlig for introduktionen har været mødelederen, Hans Peter Hansen, Aarhus Universitet, som kort er gået igennem opgaven for den pågældende workshop. Herefter har de to assistenter, og medforfattere til den føromtalt studenterrapport, Annika Skarðsá Jeppesen og Julie Sørensen, som inspiration til drøftelserne, kort beskrevet, hvordan de og deres medstuderende, i rapporten har behandlet den/de pågældende målsætning(er). Herefter har deltagerne, i mindre grupper, selvstændigt drøftet deres egne perspektiver på den pågældende overskrift, og i stikordsform nedskrevet deres hovedpointer. Hver gruppe præsenterede efterfølgende deres gruppedrøftelser for hinanden. På den første workshop drøftede deltagerne alle den første målsætning. På den anden workshop drøftede alle deltagerne målsætning to og tre, og på den sidste workshop, drøftede grupperne først hver sin målsætning – hhv. fire og fem – og efterfølgende den sjette målsætning.

Under de gensidige gruppepræsentationer har deltagerne suppleret hinandens hovedpointer, og assistenterne fra Aarhus Universitet har sikret, at alle bemærkninger og pointer er blevet dokumenteret. Ikke alle deltagere har haft mulighed for at deltage på hver workshop, hvorfor nogle deltagere forud for de respektive workshops, har bidraget med deres overvejelser enten via e-mails eller telefonisk.

Stikordene fra drøftelserne er efter hver workshop blevet samlet i en såkaldt protokol, som er sendt ud til alle deltagerne. Grundlaget for protokollerne er de stikordsplancher, som blev resultatet af de fælles opsamlings. Protokollerne er indledningsvis forfattet af de to assistenter, Annika Skarðsá Jeppesen og Julie Sørensen, og efterfølgende gennemgået af mødelederen, Hans Peter Hansen. Det har været ambitionen, at protokollerne i så høj grad som muligt har afspejlet den pågældende workshops drøftelser.

Efter den første workshop afholdt Annika Skarðsá Jeppesen, Julie Sørensen og Hans Peter Hansen et møde, med henblik på at finde et forslag til en disposition for denne deltagerrapport, med afsæt i udfaldet af hver workshop. En skitse til denne disposition blev præsenteret for deltagerne på den anden workshop. Med udgangspunkt i den aftalte disposition, påbegyndte Annika Skarðsá Jeppesen og Julie Sørensen skrivearbejdet og i slut-september sendte de deres udkast til Hans Peter Hansen, som gennemgik udkastet inden det blev sendt ud til deltagerne for gennemlæsning forud for et fællesmøde den 12. november 2019. På fællesmødet blev tekstudkastet gennemgået afsnit for afsnit i plenum, for at sikre at deltagerne kunne stå inde for indholdet. På mødet blev en række tilføjelser og ændringer besluttet. Efter mødet var der en supplerede mailudveksling mellem deltagerne, hvor mindre justeringer i tekst og disposition blev foretaget, inden hele teksten blev rettet til af Annika Skarðsá Jeppesen, Julie Sørensen og Hans Peter Hansen. Som med protokollerne fra hvert møde, har det været afgørende, at indholdet af denne deltagerrapport i videst muligt omfang afspejler deltagerne, og ikke studenternes eller mødelederens opfattelser.

Som tidligere nævnt, var det ikke enkelt at finde en form og en struktur for udarbejdelsen af deltagerne indspil til en eventuelt kommende forvaltningsplan. Det har været en grundlæggende præmis for processen, at den skulle være så inklusiv som mulig, dvs. at alle deltagere kunne bidrage. Enkelte af deltagerne er, via deres uddannelse og/eller arbejde, trænet i at arbejde skriftligt og læse akademiske tekster, men for flere af deltagerne er dette en uvant opgave. Fremfor at lade nogle få deltagere styre drøftelserne, formen og strukturen, skulle der derfor findes en model for arbejdet, som alle følte sig fortrolige med, og hvortil alle kunne bidrage. Det mener vi er lykkedes.

En anden udfordring i arbejdet har været konkretiseringen. Alle deltagerne er enige om, at det er helt afgørende, at der etableres konkrete beredskaber og procedurer for håndteringen af de udfordringer og problemer, som ulven medfører, både direkte og indirekte. På det overordnede niveau er der i vid, omend ikke i fuldstændig udstrækning, enighed om, hvori problemerne for lokalbefolkningen består. I den forstand er mange af de samme problemstillinger, som allerede i foråret 2018 blev dokumenteret i *Projekt Ulvedialog*, blevet gentaget under drøftelserne om en eventuel ny ulveforvaltningsplan. Men som det gør sig gældende for forvaltningsplanen fra 2014, har det været vanskeligt for deltagerne at omforme de identificerede problemer til konkrete beredskaber og procedurer. Dette bør dog ikke komme som en overraskelse, al den stund at der her er tale om lægfolk, uden træning og erfaring i at arbejde med – i dette tilfælde – adaptive forvaltningsplaner. Ansvar for at sikre konkretiseringen i form af fungerende beredskaber og procedurer må dog i sidste ende være myndighedernes.

Med de valgte målsætninger som afsæt, kan gentagelser ikke undgås. De forskellige problematikker, der knytter sig til ulven i den danske natur, hænger tit sammen og er også ofte overlappende. Fremfor at se bort fra denne kompleksitet har det i gennemgangen af de seks målsætninger, været acceptabelt, at de samme refleksioner og hovedpointer er blevet gentaget. Dette afspejles derfor også i denne rapport.

Som noteret i indledningen har det ikke været et mål i sig selv, at deltagerne skulle være enige i alle forslag og perspektiver. Der er i Danmark mange forskellige perspektiver og holdninger knyttet til ulvens tilbagekomst, hvilket også afspejles blandt deltagerne i *Projekt Ulvedialog*, og dermed i denne rapport. Det har ikke været hensigten i *Projekt Ulvedialog*, at 'tvinge' én bestemt holdning til ulven igennem, hvilket ville være en absurd ambition. I stedet har det været hensigten, i fællesskab, at identificere konkrete problemer og mulige løsninger.

I det følgende sammenfattes deltagerne hovedpointer under hver af de respektive seks målsætninger.

Del 2

REFLEKSIONER OG FORSLAG TIL EN NY ULVEFORVALTNINGSPLAN

Som nævnt ovenfor er denne rapport baseret på protokoller, som er skrevet undervejs i bearbejdelsen af en række overordnede temaer, formuleret som målsætninger. Under hver målsætning er de overvejelser og drøftelser, som kom frem under hver workshop, sammenfattet.

Refleksioner om målsætningen: Afbøde ressourcekonflikter

Formålet med denne målsætning er at afbøde de ressourcekonflikter, som opstår med ulvens tilstedeværelse, først og fremmest i forhold til husdyrproduktion, men også i forhold til ulvens påvirkning af menneskers anvendelse af andre naturressourcer, som eksempelvis vildtet.

Afværgeforanstaltninger

I Danmark benyttes får, ejet af private fåreejere, flere steder til afgræsning og dermed foryngning af hedeområder på statens arealer. Der har været mange eksempler på, at ulve har forceret fårehegn og dræbt eller lemlæstet får. Ulvesikrede hegn har vist sig at være effektive til at holde ulvene ude, men er ikke problemfrie. Trods tilskud fra staten til opsætning af hegnet skal der også bruges tid og ressourcer på den løbende vedligeholdelse samt slåning af græsset under hegnet, for at undgå strømaffledning. Disse omkostninger er ikke dækket af staten, hvilket anses for urimeligt. Behovet for vedligehold af hegn forstærkes yderligere af, at kronvildt fra tid til anden ødelægger hegnet. Opsætning af hegn i tilknytning til å'er har også vist sig vanskelig, pga. juridiske modsætninger, ligesom at hegn kan medføre problemer for det øvrige vildt, der både kan sidde fast og/eller blive skadet, hvis de kommer i kontakt med hegnet.

Det kan diskuteres, om der overhovedet bør foregå afgræsning på statens arealer, eller om man helt bør opgive hegning på disse, og derved overlade afgræsningen til hjortevildtet, evt. suppleret af afbrændinger eller slåning. Under forudsætning af, at staten ønsker at benytte får til hedepleje, må det være statens opgave at dække alle udgifter forbundet med sikringen af fårene.

Ulveangreb på husdyr handler dog ikke kun om økonomi, men også om dyreetik. Husdyr har ikke, som vilde dyr, mulighed for at flygte under et ulveangreb og er derfor under menneskers beskyttelse, hvorfor husdyrholdere har en særlig pligt, jævnfør dyreværnsloven, til at undgå at dyrene lider overlast. Dertil kommer, at det for de familier, som oplever deres husdyr angrebet af ulve, kan være følelsesmæssigt traumatisk at finde sine dyr skambidt eller dræbt.

En mulighed, som alternativ til de ulvesikrede hegn, er, at der ansættes fårehyrder, eventuelt i kombination med natfolde og/eller vogterdyr. Det bør i så fald systematisk undersøges og afklares, hvilke vogterdyr, der har den bedste bortskræmningseffekt på ulve, i hvilken udstrækning de kan bruges, hvad det indebærer at have et sådant, og hvordan man bedst muligt sikrer sig, at vogterdyrene har en ulveafværgende effekt. Det bør være statens opgave at sikre en sådan udredning, ligesom det må være statens opgave at sikre de økonomiske incitamentter til anvendelse af vogterdyr.

Zoner, regulering og bestandsloft

Gennemgående deles ønsket om regulering med afsæt i etablering af et bestandsloft. Et sådant bestandsloft skal sætte en øvre ramme for antallet og fordelingen af ulve i Danmark. Det vil samtidig sikre at ulvesituationen nøje overvåges, og at forvaltningen opdateres tilsvarende, og det sikrer, at situationen ikke "løber løbsk".

Det er klart, at spørgsmålet om bestandsloftets størrelse og den geografiske fordeling, hele tiden vil gøres til genstand for drøftelser. Det samme gør sig gældende i forhold til hvad der skal ske, når bestandsloftet nås.

En tilgang til fastsættelse af bestandsloftet kan, på det regionale og lokale plan, være, at der tages udgangspunkt i det specifikke områdes formodede bæreevne, samt lokalsamfundets tolerancegrænse. Sidstnævnte vil kræve en inddragelse af lokalsamfundet.

En anden mulighed er, frem for at sætte et konkret antal individer som loft, at man regner i kobler. Eksempelvis et kobbel per ulveområde. Det forudsætter dog, at der må vurderinger til i hvert tilfælde, da gamle hvalpe kan blive hængende hos forældrene, og koblerne da kan vokse sig større end ønsket for området. Der bør i samme ombæring derfor også sættes tal på områdets arealstørrelse, så antallet af accepterede ulve passer til områdets størrelse.

En tredje mulighed er, at man i stedet for at forsøge at sætte tal på antallet af ulve eller kobler, definerer områder, hvor ulven er velkommen, og områder hvor den er uønsket. Da sådanne zoner er menneskeskabte, og ulven fra tid til anden må forventes, at bevæge sig ind over de eventuelle 'ulvefrie zoner', bør der dog være helt klare regler for hvad tolerancen for ulve, der krydser indover et "ulvefrit" område, er.

For at kunne håndhæve både bestandsloft og zoner, kræver det et beredskab for en regulering. Et sådant kan være, at der skal gives regulerings-/jagttilladelser, når loftet overskrides. Ligesom man kender fra anden jagt, vil det forventes at der er variation fra år til år, hvorfor proceduren for en regulering altid bør være dynamisk og tilpasset de konkrete behov i både tid og rum.

Et aspekt der bør overvejes ift. bestandsloft og zoneinddeling er, at frygten i lokalbefolkningen også er kryttet til, hvor ulven befinder sig. Dertil kommer, at man med en zoneringsmodel, på forhånd pålægger nogle mennesker en potentiel byrde og fritager andre. Dette har i andre lande, f.eks. Norge, givet anledning til konflikter, hvor der angiveligt er sket en værdiforringelse af ejendomme, og hvor områder vil blive mindre attraktive for eksempelvis børnefamilier.

Den praktiske regulering/jagt kan effektueres af myndighederne, i samarbejde med udvalgte lokale jægere eller sælges til højestbydende. En eventuel økonomisk gevinst fra regulering/jagt på ulve skal komme det pågældende lokalsamfund til gode.

Konkrete forslag til afbødning af ressourcekonflikter

- Hvis hederne skal bevares, bør man omlægge eller minimere brugen af husdyr til fortsat vedligeholdelse i de områder, hvor ulven forekommer. Man kunne f.eks. supplere (eller helt erstatte) hegn i disse områder med hyrder og/eller vogterdyr, og ulvesikrede natfolde til fårene.
- Et alternativ ift. hedepleje, kan også være, helt at fjerne både hegn og får, og i stedet lade hjortevildt afgræsse områderne. Dette kan evt. suppleres med afbrændinger eller slåning.
- Hvis staten vil have får på heden, er det staten, der skal dække omkostningerne for dette.
- Et beredskab af eksterne, uvildige konsulenter skal omkostningsfrit for husdyrholderen stilles til rådighed for dem, der mister dyr. Konsulenterne skal kunne aflaste i forbindelse med angreb (f.eks. krisehjælp, aflivning af dyr, kontakt til myndighederne mv.).
- Det skal først og fremmest undersøges og afklares hvilken type vogterdyr, der virker. Dernæst skal der sikres tilskud til anskaffelse af et sådant (i kombination med ulvesikrede hegn), herunder også tilskud til andre udgifter forbundet med hold af vogterdyr (f.eks. foder, dyrlæge og forsikring).
- Kommunerne skal tænkes ind i planerne. Det skal ikke være op til kommune selv at afgøre behov for tiltag, som eksempelvis at sikre rimelige transporttilbud til skolebørn i ulveområder. Der skal være tydelige statslige procedurer for sådanne beslutninger.
- Det bør undersøges, i hvilket omfang ejendomspriser påvirkes af at ligge i et ulveområde.

- Der skal fastsættes et bestandsloft for ulve i latente ulveområder. Dette for at sikre kontrol over situationen. Beslutningen skal tage udgangspunkt i de beregninger/estimer, der er lavet om hvor mange ulve, der kan være i Danmark samt med respekt for samfundets tolerancegrænse.
- Et konkret forslag er, at der maksimalt tillades et kobbel (5-8 individer) pr. ulveområde. Det skal løbende vurderes om hvorvidt der er behov for regulering.
- Der er et dyreværnsetisk dilemma mellem ulven og udsatte husdyr. Dette dilemma skal afklares, herunder dyreejernes juridiske forpligtigelser for at beskytte og forsvare deres husdyr mod angreb.

Refleksioner om målsætningen: Mindske frygt

Frygt for ens egen sikkerhed generelt, og frygt for børns sikkerhed i særdeleshed, er et udbredt fænomen for borgere bosat i områder med ulv. Denne frygt skal tages alvorligt, hvorfor dette bør være en selvstændig målsætning.

Formidling

Et centralt element i mindskningen af den frygt, der omgiver ulven, handler om *viden, formidling og dialog*, og konkrete tiltag og handlingsmuligheder. Dette gælder bl.a. i forhold til spørgsmål om ulvens farlighed, ulvens adfærd, hvordan man skal reagere såfremt man møder en ulv, herunder hvad der findes af virksomme skræmmemetoder.

Det er desuden vigtigt, at der gøres en særlig indsats i forhold til børn og hvordan de bør agere i mødet med ulv. Det er nødvendigt at denne form for oplysning og læring sættes i system, og at de lokale børneinstitutioner – børnehaver og skoler – inddrages som et led i formidlingen til børn bosat i de lokalsamfund, hvor ulven holder til.

Ansvar for formidlingen påhviler først og fremmest myndighederne, både centralt og decentralt, som skal sikre, at den efterspurgte viden bliver formidlet til de relevante områder og gøres så let tilgængelig som muligt via anvendelige formidlingsplatforme.

Vidensdeling

Udover den viden som myndighederne har, findes der en erfaringsbaseret viden blandt de borgere og lokalsamfund, som har oplevet ulven på nærmeste hold, og som lever med den i dagligdagen. Det er vigtigt, at denne viden deles med lokale i nye eller potentielt nye ulveområder. Denne form for vidensdeling bør sættes i system, således det er klart, hvordan vidensdeling kan foregå, og hvem der kan stå for det. I modsætning til interesseorganisationer, som ofte repræsenterer holdninger enten for eller imod ulven, kan lokale i ulveområder bidrage med konkrete erfaringer, med hvordan man på tværs af holdninger kan finde konkrete løsninger på konkrete problemstillinger, og med hvordan man bedst kommer til orde over for myndigheder. En direkte overført erfaringsbaseret viden mellem borgere, der har erfaring i at leve med ulve, og borgere i nye ulveområder må formodes at have en høj troværdighed.

Et konkret forslag kunne være, at der etableres et videnscenter, som kan formidle kontakten mellem lokale der har erfaring med ulve og lokale der ikke har, og på den måde være til gavn for borgere i nye ulveområder. Her handler det ikke om at være for/imod ulven, men om at have dialogen og kunne fortælle om egne reelle oplevelser og erfaringer.

Dialogmøder

Kontakten mellem forskere, myndigheder og lokalbefolkningen i ulveområder er afgørende for en fungerende forvaltning, ikke mindst jævnfør den i indledningen beskrevne udbredte oplevelse af, at lokalbefolkningen ikke aktivt inddrages i forvaltningsarbejdet. Erfaringen fra *Projekt Ulvedialog* er, at samtaler og læring på tværs af holdninger, samt dialogmøder mellem fagfolk og lokale, har bidraget til at mindske frygten for ulven. At der findes et trygt forum, hvor man kan mødes, diskutere holdninger, udtrykke sine bekymringer, stille spørgsmål og få svar, uden at blive latterliggjort eller tilsvinet, har skabt mange saglige og konstruktive debatter og refleksioner. Dertil kommer, at tilliden mellem deltagerne, såvel som mellem deltagerne og indbudte eksperter, myndigheder og politiske aktører, til en vis grad er blevet styrket.

Netop mistillid blev i rapporten *Projekt Ulvedialog* (2018) påpeget som et stort problem, både i forhold til forskere og myndigheder. Ikke mindst det forhold, at mange udtaler sig om ulve som 'eksperter', gør det vanskeligt for borgerne at vurdere, hvad der er sandt og usandt. Det direkte møde mellem forskere og lokale borgere er med til at øge troværdigheden af den viden, der formidles og dermed give borgerne nogle redskaber til at håndtere bl.a. frygten. Det er også vigtigt at understrege, at dialogmøder er et redskab, som er til gensidig nytte. Forskerne og myndigheder holdes eksempelvis ajour med hvilke ulverelaterede dilemmaer og problematikker, der er i lokalområderne, og kan herigennem målrette deres indsatser. Også herved kan eksempelvis frygten imødekommes.

Det direkte møde, mellem borgere med forskellige opfattelser og perspektiver, bidrager til at tydeliggøre, ikke kun forskellighederne, men også lighederne i perspektiver på ulven og ulveforvaltningen. Dertil kommer, at man kan trække på hinandens erfaringer og ideer, og dermed åbne op for helt nye løsningsmuligheder, som også kan være med til at mindske frygten.

Konkrete forslag til mindskning af frygt

- Der skal opsættes skilte/plancher/tavler/foldere i de områder, hvor ulven er, som, baseret på eksisterende viden og erfaringer, informerer gæster, om hvordan de bør forholde sig. Disse skal løbende revideres og tilpasses ny viden.
- Der skal laves skilte/plancher/tavler/foldere, som oplyser om ulvens årscyklus, og som dermed fortæller hvordan man kan forvente at ulvene vil opføre sig på forskellige tidspunkter af året. Disse skal løbende revideres og tilpasses ny viden.
- Der skal opstilles en række scenarier/temaer med ideer/forslag til forskellige forholdsregler, som kan tages i brug i en given situation i forhold til både mennesker og husdyr.
- Der skal laves en afklaring af skræmmemetoder, herunder hvilke midler der findes, hvad der virker, og hvad der ikke virker, og hvilke der er lovlige at anvende.
- De fakta, som forvaltningsplanen er baseret på, skal tilpasses til danske forhold.
- Jævnlige dialogmøder mellem borgere, og mellem fagfolk (f.eks. biologer, forskere, embedsmænd) og borgere i lokalsamfund, hvor ulven har slået sig ned, skal etableres.

Refleksioner om målsætningen: Øge sikkerhed

Frygt og sikkerhed virker umiddelbart som to afhængige faktorer, men de er også uafhængige, både i den forstand, at frygten kan være ubegrundet, men også i den forstand at der kan være sikkerhedsproblematikker, som ikke nødvendigvis afføder en frygt. Sikkerhed som målsætning handler om, at enhver sikkerhedsrisiko skal minimeres således, at mennesker og husdyr ikke udsættes for ulveangreb.

Viden

Uagtet at den statistiske risiko for ulveangreb på husdyr - herunder kæledyr - og mennesker er meget lille, så er der en risiko. Sikkerheden for dyr, og især for mennesker, er derfor helt afgørende, når det gælder ulveforvaltningen. Ulveangreb på husdyr, har, som allerede beskrevet, både økonomiske, dyreværns- og følelsesmæssige konsekvenser. Tidligere var angrebene kun rettet mod får, men siden er også kalve og ponyer blevet angrebet. Ulveangreb på kæledyr, som f.eks. hunde, har vi dog hidtil været forskånet for, men erfaringer fra andre lande viser at også hunde, f.eks. jagthunde, kan blive dræbt af ulve. Angreb på mennesker er sjældne og sådanne vil være fuldstændig uacceptable i Danmark. Som nævnt tidligere er det vigtigt at sikre den nødvendige viden, der skal til, for at mennesker kan færdes sikkert i landskaber med ulve, herunder sikre, at både børn og voksne ved, hvordan man agerer i mødet med ulv. Og som nævnt; indsatsen skal starte ved børnene.

Problemulve

Såkaldte 'problemulve' udgør per definition en trussel mod dyr og menneskers sikkerhed. Den nuværende problemulve-definition er fortsat for vag, og det er derfor nødvendigt, at retningslinjerne bliver endnu tydeligere. Den nuværende definition gør det stort set umuligt at handle, fordi kravet til handling er, at den samme ulv gentagne gange skal have gennemført et angreb. Dette krav forekommer problematisk, eftersom det er vanskeligt at dokumentere, at det er den samme ulv, som står bag angrebene. Der opfordres derfor til, at der sættes ekstra ind på at kunne bestemme til individ-niveau, når der behandles DNA fra angrebne husdyr, og at disse resultater efterfølgende offentliggøres, således det er muligt for enhver at se, om det samme individ står bag gentagende angreb, og derfor kan kategoriseres som en problemulv.

Udover hurtigere og mere præcist at kunne definere individer bag angreb på husdyr, bør der også udarbejdes procedurer for den visuelle identifikation af DNA-bestemte problemulve, således de hurtigst muligt kan reguleres bort.

Som en del af indsatsen mod problemulve, bør der desuden ses på en forbedring af det internationale samarbejde, således at en ulv defineret som problemulv i et EU land, f.eks. Tyskland, også vil være en problemulv i et andet land, f.eks. Danmark.

Sidst, men ikke mindst, er det fortsat uklart, om man må handle, og i så fald hvordan, hvis ulven f.eks. angriber ens hus- og kæledyr. Der er derfor et udtalt behov for en tydeligere definition af handlingsrummet.

Bestandsloft og regulering

Et bestandsloft, som nævnt under målsætningen *Afbøde ressourcekonflikter*, vil forhindre at situationen kommer ud af kontrol, og sikre at der ikke pludselig er flere ulve, end der kan forvaltes forsvarligt. Ethvert beredskab skal bakkes op af procedurer som sikrer, at man hurtigt kan reagere på en uønsket udvikling, uden at skulle gå på kompromis med menneskers sikkerhed. Dette betyder, at der uden forsinkelse skal kunne bortskydes overskydende ulve, samt ulve der opfører sig uhensigtsmæssigt.

Bortskræmning

At bevare ulvens skyhed overfor mennesker, og dermed mindske habitueringsrisikoen, er afgørende for sikkerheden. Der må derfor etableres et beredskab og nogle procedurer, som forhindrer at ulve opsøger mennesker eller områder med menneskelig aktivitet. Et sådant beredskab kan bestå af varselsskud, brug af gummikugler eller tilsvarende handlinger der vurderes effektive. Dette vil også have præventiv effekt fremadrettet. I den forbindelse er det vigtigt at få afklaret hvilke skræmmemetoder, der er lovlige, således der ikke følger juridiske konsekvenser ved brug af disse. Eventuelt bør der kunne udstedes særlige dispensationer til borgere bosat i ulveområder, f.eks. til anvendelse af peberspray, hvis det vurderes at være et effektivt værnemiddel.

Såfremt der bliver behov for at bortskyde ulve, bør bortskydningen ske i andre ulves nærhed, således tiltaget kan få den maksimale læringseffekt på de tilbageværende ulve. På den måde vil sikkerheden kunne øges, ved at ulvens skyhed øges og habitueringsrisikoen sænkes.

Konkrete forslag til at øge sikkerheden

- Viden og information om, hvordan man færdes i ulveområder, og hvad man kan/skal gøre, når man møder en ulv, skal udvikles og formidles.
- Der bør gennemføres en vurdering af effektive værnemidler/bortskræmningsmetoder, samt en juridisk vurdering af brugen af disse.
- Definitionen af problemulve skal gøres anvendelig.
- Man skal på baggrund af DNA-prøver fra angrebne husdyr, kunne identificere til ulvens individ-niveau og disse resultater skal offentliggøres. Det vil lette spørgsmålet om hvorvidt der er tale om problemulv, altså angreb forårsaget af samme individ.
- Der skal udarbejdes procedurer for den visuelle identifikation af DNA-bestemte problemulve, således de hurtigst muligt kan udpeges og reguleres bort.
- Ulve defineret som problemulve i udlandet, bør også som udgangspunkt være det i Danmark.

- Der bør fastsættes et bestandsloft på antallet af ulve, både lokalt og nationalt.
- Habitueringsrisikoen skal aktivt mindskes ved effektiv adfærdspåvirkning af ulve, f.eks. ved anvendelse af gummikugler.
- Såfremt reguleringstiltag træder i kraft, anses det som en mulighed at afskydning af de uønskede individer så vidt muligt bør ske i andre ulves nærhed, således tiltaget kan få den dobbeltvirkning, at de samtidig lærer at frygte mennesker. På den måde vil sikkerheden altså kunne øges, ved at ulven styrkes i sin skyhed og habitueringsrisikoen sænkes.

Refleksioner om målsætningen: Forbedre viden

Viden er som tidligere nævnt en afgørende faktor i ulveforvaltningen og derfor også et centralt tema, når vi taler om målsætninger. Når vi taler om viden, taler vi om forskellige typer af viden, f.eks. den erfaringsbaserede viden, som udvikles blandt de borgere, som lever med ulven i hverdagen, og om den viden, som udvikles i overvågningsprogrammer og via forskningsprojekter på universiteter og andre forskningsinstitutioner. Viden handler også om behov, både for at få delt den allerede eksisterende viden, og om den viden vi ikke har, men godt kunne tænke os. Sidst men ikke mindst så handler viden om forskellige former for formidling mellem forskellige aktører, herunder lokale borgere, udefra kommende gæster/turister, myndigheder og forskere.

Vidensudvikling

Ulven er, som tidligere nævnt, ny i den danske natur i den forstand, at den har været fraværende i mere end 200 år. Landskabet i dag, og menneskers bosætning og bevægelse i landskabet, er desuden markant anderledes end tidligere. Der er derfor meget, vi ikke ved eller kan forudsige om ulvens adfærd i så relativt tæt befolkede landområder som i Danmark, og nye spørgsmål vil hele tiden opstå. I en vis udstrækning kan vi anvende eksisterende viden om ulve fra andre lande, men en stor del af den viden vi har fra udlandet, er i sagen natur ikke tilpasset danske landskabelige forhold, hvor ulve uundgåeligt og relativt hyppigt træffer på mennesker. Hvad betydningen af dette er, f.eks. i forhold til ulves skyhed overfor mennesker, kræver omfattende og langvarige studier, og det er vigtigt at sådanne igangsættes. En del af den nødvendige vidensudvikling, f.eks. i forhold til udviklingen af afværgeteknikker, må nødvendigvis ske i samarbejde med de lokale, som bor i ulveområder, herunder husdyrholdere.

Vidensdeling med lokalsamfundet

Det er afgørende for tilliden til forvaltningen, myndighederne og forskningsverden, at de lokale føler sig inkluderede, også i forhold til den viden, der både findes og udvikles i relation til ulvene. Hvordan viden formidles mest effektivt til lokalsamfundet, er en udfordring. I dag kan det være vanskeligt at vide, hvor man som lægmand/kvinde skal finde troværdig information og viden om ulvene i Danmark. I visse tilfælde kan hjemmesider, hvor lokale selv kan finde informationen, måske være den rette platform. I andre tilfælde kan det være nødvendigt, for at sikre at informationen kommer ud til folk, at anvende postbesørget nyhedsbreve eller e-boks. En mulighed kan også være notater i de lokale dagblade fra den/de institutioner, der varetager ulveforskningen, eller fra myndigheder, f.eks. den lokale miljø-/naturstyrelse.

Dialogmøder, hvor interesserede selv møder frem fysisk, vil dog være helt centrale for kommunikationen mellem lokalsamfund, forvaltende myndigheder og forskere. På sådanne møder kan man sikre at vidensdelingen ikke kun sker "oppefra og ned", men der kan stilles spørgsmål, og de lokale borgere kan samtidig dele deres viden både med myndigheder og forskere og med hinanden.

Der skal søges en balance mellem videns- og informationsdeling i offentligheden, og risikoen for at tiltrække for mange ulveturister til området. 'For mange' er, når turisttrykket bliver så stort, at det går ud over de lokale borgeres hverdagsliv og trivsel, f.eks. som følge af en øget trafikbelastning, manglede respekt for den private ejendomsret, samt en urimelig stor forstyrrelse af naturen i øvrigt. En måde, at undgå at dette sker, kan være en mere systematisk videns- og informationsdeling, som sker tidsforskudt. En anden model kan være internetbaserede platforme, som kun er tilgængelige for lokale bosiddende i ulveområder. På sådanne platforme kunne lokale logge ind og ikke kun få viden, men også dele deres egne observationer med hinanden og med myndigheder og forskere. Hermed kommer platformen til at fungere som et 'citizen science'-netværk for lokalt interesserede.

Dataindsamling

Der er forskellige ulvegrupper i Danmark, som konkurrerer med hinanden om at indsamle data, og som fremfører beskyldninger mod hinanden, både på de sociale og traditionelle medier. Dertil kommer, at lokale oplever udefrakommende, der bevæger sig rundt i området, og som ikke respekterer private ejendomsgrænser, eller som ligefrem chikanerer lokale beboere. På baggrund af dette hersker der lokalt en mistillid og forvirring omkring de frivillige, som står for dataindsamlingen i Danmark.

Selvom Aarhus Universitet, som i skrevne stund er ansvarlig for den officielle overvågning af ulven i Danmark, har forsikret borgerne, at deres frivillige ikke står i ledtog med aktivister, og i øvrigt har skrevet under på at de skal opføre sig ordentligt, er der blandt deltagerne i *Projekt Ulvedialog*, enighed om, at disse problemer skal adresseres.

Dataindsamlingen omkring ulv bør grundlæggende varetages af myndigheder frem for frivillige, og i det omfang der fortsat skal indsamles data af frivillige, bør disse kunne legitimere sig. Hvis der fortsat skal være forskellige dataindsamlingsgrupper, bør disse samarbejde, og ikke konkurrere/modarbejde hinanden. Desuden ønskes det, at der er en større transparens ift. hvilket data der indsamles og resultaterne heraf. Det bør ikke være sådan, at nogen indsamler informationer til én institution, som ikke deles med andre relevante institutioner.

Troværdighed

Som nævnt kan det være vanskeligt for lokale borgere i ulveområder at skelne mellem rigtig og forkert information om ulven. Via dialogarbejdet i *Projekt Ulvedialog* har en gruppe af borgere haft muligheden for at møde centrale ulveforskere i Danmark, herunder Kent Olsen fra Naturhistorisk Museum og Aarhus Universitet, samt Peter Sunde, ligeledes Aarhus Universitet. Begge arbejder med den nationale monitorering af ulvene i Danmark og den forskningsmæssige bearbejdning af ulvedata og samarbejdet med ulveforskere i andre lande. Muligheden for, at borgere i flere områder systematisk og jævnlige kan møde de relativt få ulveforskere, der findes i Danmark, vil formentlig være begrænset, og der er derfor behov for, at dialogen og formidlingen systematiseres ved inddragelsen af flere forskere og formidlere. Dette kræver, at der afsættes de nødvendige ressourcer til en opskalering af et beredskab, der kan varetage den systematiske dialog og kommunikation med berørte lokalsamfund. Kun herigennem er det muligt at skabe en modvægt til selvbestaltede og ofte højtråbende 'eksperter', som sætter dagsordenen i medierne med sensationer og dramatik på bekostning af hverdagshistorierne og hverdagsproblemerne.

En anden dialog- og formidlingsmulighed kunne være etableringen af lokale formidlingscentre. Lokale centre kunne gives ansvaret, ikke kun for formidlingen af viden, men også for møder, dialoger, foredrag, med relation til naturforvaltningen generelt, og ulveforvaltningen specifikt. Samtidigt kunne sådanne centre, med afsæt i lokalkendskabet, rejse debatter og påpege konkrete problemer og forskningsbehov. Lokale centre vil desuden kunne bidrage til at håndtere og styre ulveturismen. Lokale dialog- og formidlingscentre kunne organiseres, som selvejende institutioner drevet af borgere i et eller flere ulveområder med økonomisk støtte udefra. Alternativt kunne sådanne centre ligge under statslige myndigheder, f.eks. Naturstyrelsen, eller være en del af det lokale bibliotek. Fordelen ved en lokal forankring af dialogen, formidlingen og kommunikationen vil være, at de vil kunne opnå en høj troværdighed, og som nævnt tage afsæt i de ting, der rører sig i lokalsamfundet

Konkrete forslag til forbedring af viden

- Undersøgelser af ulves skyhed.
- Undersøgelser af adfærdssædrende metoder, såsom anvendelse af gummikugler og effekten af bortskydning af ulvehvalpe.
- Undersøgelser af ulvens effekter på det øvrige vildt, ikke mindst hjortevildtet.
- Lokalt postomdelte informations-/nyhedsbreve.
- Jævnlige fastlagte dialog- og formidlingsmøder for interesserede og berørte borgere i ulveområder med deltagelse af myndigheder og forskere.
- Oprettelse af et online forum/en hjemmeside for lokale, som forskere også kan tage del i.
- Etablering af dialog- og formidlingscentre.

- Etablering af et netværk af formidlingsafdelinger på lokale biblioteker i ulveområder og/eller telefonlinjer, hvor man kan søge både generel viden om ulv, men også for at holde sig opdateret på nyere information.
- Større samarbejde på tværs af Danmark blandt de institutioner og grupper, som beskæftiger sig med dataindsamling af ulv.

Refleksioner om målsætningen: Forbedre/øge internationalt samarbejde

Danske ulve er en del af den centraleuropæiske ulvebestand og forvaltningen af ulve i de respektive lande påvirker uvilkårligt situationen i andre lande. Dertil kommer, at der i andre lande eksisterer viden og erfaringer, som kan være værdifuld for den danske ulveforvaltning. På den baggrund bør det derfor være en eksplicit målsætning at det internationale samarbejde forbedres.

Revidering af habitatdirektivet

Som myndighederne tolker EU's såkaldte Habitatdirektiv, er mulighederne for at regulere ulven snævre. Habitatdirektivet er formuleret, før ulven blev så geografisk udbredt, som det er tilfældet nu, og er derfor ikke tidssvarende. Oprindeligt var formålet at redde ulven fra udryddelse, men eftersom den ikke længere er en truet dyreart, er det helt nødvendigt at tilpasse Habitatdirektivet til den nuværende situation. Direktivet bør forholde sig til ulven, som det den er, nemlig en samlet centraleuropæisk bestand, og der bør opstilles nogle bedre og mere differentierede og prioriterede beskyttelseskriterier. Man kunne f.eks. overveje nogle internationale ulvezoner i Europa, baseret på nogle udvalgte kriterier som arealstørrelse, landskabstyper etc.

En af delløsningerne kunne være at flytte ulven fra bilag IV til bilag V, som bl.a. vil kunne give større fleksibilitet ift. muligheden for regulering. At ulven bliver en bilag V-art betyder, at det bliver en mulighed at kunne skyde ulven, hvis den opnår såkaldt "gunstig bevaringsstatus". Det kan gøre det lettere at forvalte ulven, da man herved må formodes at få større frihed til at træffe beslutninger på nationalt niveau, som er tilpasset de lokale og nationale behov.

Forskning

Der bør generelt sættes mere ind på at udbygge det internationale forsknings samarbejde. De problemer, som ulven medfører for mennesker, er de samme overalt, hvor ulven findes, og det er derfor vigtigt at kunne trække på andre landes viden og erfaringer, ligesom erfaringerne fra Danmark kan bidrage til bedre løsninger i andre lande.

Oprettelse af formidlingssystemer

Præcis som nævnt under målsætningen om forbedret viden, bør formidlingen og kommunikationen på tværs af lande forbedres og systematiseres, både for forskere og for borgere. En samlet europæisk database med informationer om ulve, som vil være tilgængelig for alle interesserede, burde etableres. Heri vil man eksempelvis kunne samle viden, ikke mindst om ulves adfærd og adfærdscændringer, bl.a. vha. lokalbefolkningers beretninger. Herved får man et grundlag for at sammenligne på tværs af landegrænser og lokaliteter.

Den primære officielle formidlingsplatform om ulve i Danmark er www.ulveatlas.dk hvorigenem DNA- eller fotoverificerede observationer af ulve samles og formidles til offentligheden. Denne platform bør udvides til europæisk niveau, således det er muligt at gå online og samle viden om – i princippet – alle ulve i Europa og herigennem få et samlet overblik.

Konkrete forslag til at forbedre og øge internationalt samarbejde

- Det internationale forsknings samarbejde og den internationale erfaringsudveksling om ulve bør udbygges og systematiseres.
- Der bør defineres ulvezoner på Europæisk niveau.
- Habitatdirektivet skal revideres og Danmark skal arbejde for, at ulven flyttes fra bilag IV til bilag V.
- Der skal oprettes en europæisk indberetnings- og formidlingsportal som www.ulveatlas.dk

Refleksioner om målsætningen: Ulven i Jylland

At tale om ulven i Danmark kan virke lidt absurd, al den stund at ulven kun befinder sig i Jylland, med ringe sandsynlighed for at den kan sprede sig til øerne, herunder Sjælland. I den følgende målsætningsoversigt anvendes derfor overskriften *'Ulven i Jylland'*. Deltagerne bag denne rapport har forskellige holdninger til om ulven skal have lov at blive en fast del af dansk natur, men så længe den er her, er deltagerne enige i, at dens tilstedeværelse skal være baseret på nogle overordnede præmisser.

Beskyttelseszoner

Uanset de delte holdninger til ulvens indvandring til Danmark, er de fleste deltagere bag denne rapport enige om, at ulvens tilstedeværelse ikke er uden problemer, ligesom der er generel enighed om, at man skal undgå en overdreven "passe på-mentalitet", forstået som restriktioner på de lokales rekreative arealanvendelse. Det afgørende må være at sikre, at der ikke sker angreb på mennesker og husdyr, samt at frygten hos mennesker mindskes.

Der er blandt deltagerne holdninger og argumenter, både for og imod etableringen af særlige beskyttelseszoner. Nogle mener, at der kan være argumenter for at etablere beskyttelseszoner, enten generelt i ulvens kerneområde, eller når ulven har mindre hvalpe. Sådanne zoner kan gælde enten færdsel eller støj og måske forhindre at 'ulveturister' skaber en forstyrrelse, som medfører en utilsigtet adfærd.

Omvendt er der også deltagere, som mener at adgangs begrænsninger, som f.eks. blev indført af Naturstyrelsen i et større område af Stråse Plantage i juli 2019, for at give det nye kuld hvalpe fred og ro fra mennesker, er unødvendige. Modstanden imod etableringen af særlige beskyttelseszoner ligger i den indskrænkede adgang, en sådan medfører for de lokale. For mange, der bor i ulveområdet, udgør anvendelsen af naturen en vigtig del af hverdagslivet. Derfor ønskes lokalbefolkningens naturanvendelse bevaret.

I en fremtidig situation, hvor ulvene måtte få hvalpe på privat grund, er det vigtigt at disse private områder ikke kan underlægges særlige ufrivillige restriktioner. Det er opfattelsen blandt flere af deltagerne bag denne rapport, på tværs af holdninger for eller imod ulvens tilstedeværelse, at ulven er relativt robust og ikke lader sig påvirke af almindelig og normal menneskelig aktivitet. Eksempelvis har der været både orienteringsløb og mountainbike-konkurrencer tæt på ulvens kerneområde, uden det tilsyneladende har haft nogen synlig påvirkning. På den baggrund har diverse indskrænkninger af adgangen til naturen næppe nogen betydning. Særlige beskyttelseszoner kan måske have den utilsigtede effekt, at ulven ikke lærer at være på vagt og i stedet bliver mere overmodig/frygtløs. Samme argumentation kan naturligvis anvendes omvendt, og kun nærmere studier kan kortlægge effekterne af beskyttelseszoner.

En overvejelse omkring beskyttelseszoner er den øgede ulveturisme det medfører, når folk fra hele landet får oplyst, hvor ulvene holder til. Dette medfører, som tidligere påpeget, gener for de som bor i områderne, når uvedkommende personer færdes på privat grund for at aflytte eller filme ulve, uden respekt for beboerne. Det er i den forbindelse vigtigt, at ulveturismen reguleres og at formidlingsindsatsen styrkes, således at den udefrakommende bliver informeret om, hvordan de skal opføre sig i naturen, såvel som over for de lokale.

Konkrete forslag til ulven i Jylland

- Lokale borgeres muligheder for at anvende naturen må ikke begrænses af beskyttelseszoner.
- Ulvens reaktion på menneskelig aktivitet bør udredes med henblik på at dokumentere effekten af særlige beskyttelseszoner.
- Vejledninger/lovgivning for uvedkommendes færdsel på privat grund når det handler om at aflytte ulve, filme ulve, o.l.

AT LEVE MED ULVEN

De seneste syv år har beboerne i og omkring Stråsø Plantage skulle vænne sig til at leve med ulven som nabo. Den ulvezone, der blev erklæret, dækkede et stort område sydvest for Holstebro og inkluderede flere landsbyer, bl.a. Idom, Råsted, Vind, Vemb og Ulfborg, hvorfra flere beboere har deltaget i *Projekt Ulvedialog*. For beboerne blev *Projekt Ulvedialog* et forum, hvor der endelig blev adgang til seriøs og saglig viden om ulven som art. Alle gik klogere fra ethvert møde. Vi indsamlede viden, udvekslede erfaringer og lærte først og fremmest at eksistere med denne nye, fremmedartede nabo. Det var ikke uproblematisk at få ulven så tæt på, men den er et fredet dyr, og vi *skulle*, hvad enten vi ville eller ej, lære at leve med den.

Ulvehvalp ved Stråsø Plantage. Foto Søren Astrup.

Vores erfaringer fra de sidste mange år, har resulteret i en række refleksioner og forslag til den fremtidige forvaltning af ulv i Danmark. De kan læses i denne rapport, men essensen af vores mange overvejelser kan koncentreres i nogle få punkter:

1. At beboere i ulvezoner får løbende viden om ulve for at modvirke frygt og adfærd, der skyldes uvidenhed.
2. At husdyrholdere får hjælp – praktisk og økonomisk – til at beskytte deres dyr, så ulveangreb bliver umuliggjort.
3. Definitionen af en problemulv skal gøres mere konkret, således det bliver nemmere at handle på situationer, der involverer disse.
4. At der bliver adgang til viden, information, hjælp og vejledning, etc. 24-7, i form af oprettelse af et videnscenter, ressourcecenter og/eller telefonlinjer.

Udfordringerne gennem tiden har særligt været de forskellige virkeligheder og tidsperspektiver, der eksisterer for os, der lever med ulven og for dem, der træffer beslutningerne. Herude er ulven en del af hverdagslivet – argumenterne om, at man *bare* kan undlade at sende børnene alene ud i naturen, er ikke konstruktivt, når man ikke er omgivet af andet end natur. Og for mange af os, som er så vant til at træffe egne beslutninger og straks handle på dem, skaber det frustrationer, at noget så vigtigt som et fungerende beredskab, og fungerende procedurer for forvaltningen af ulv, kan tage flere år. For at denne frustration ikke skal være ødelæggende, er det vores overordnede ønske, at ulveforvaltningen fremover bliver operationel og handlingsorienteret.

Tak til:

Arbejdet med de i denne rapport formulerede refleksioner og forslag til den fremtidige ulveforvaltning ville ikke have været muligt uden uvurderlig hjælp fra Hans Peter Hansen, Annika Skarðsá Jeppesen og Julie Sørensen.

Del 3

KONKRETE FORSLAG TIL AFBØDNING AF RESSOURCEKONFLIKTER

- Hvis hederne skal bevares, bør man omlægge eller minimere brugen af husdyr til fortsat vedligeholdelse i de områder, hvor ulven forekommer. Man kunne f.eks. supplere (eller helt erstatte) hegn i disse områder med hyrder og/eller vogterdyr, og ulvesikrede natfolde til fårene.
- Et alternativ ift. hedepleje, kan også være, helt at fjerne både hegn og får, og i stedet lade hjortevildt afgræsse områderne. Dette kan evt. suppleres med afbrændinger eller slåning.
- Hvis staten vil have får på heden, er det staten der skal dække omkostningerne for dette.
- Et beredskab af eksterne, uvildige konsulenter skal omkostningsfrit for husdyrholderen stilles til rådighed for dem, der mister dyr. Konsulenterne skal kunne aflaste i forbindelse med angreb (f.eks. krisehjælp, aflivning af dyr, kontakt til myndighederne mv.).
- Det skal først og fremmest undersøges og afklares hvilken type vogterdyr, der virker. Dernæst skal der sikres tilskud til anskaffelse af et sådant (i kombination med ulvesikrede hegn), herunder også tilskud til andre udgifter forbundet med hold af vogterdyr (f.eks. foder, dyrlæge og forsikring).
- Kommunerne skal tænkes ind i planerne. Det skal ikke være op til kommune selv at afgøre behov for tiltag, som eksempelvis at sikre rimelige transporttilbud til skolebørn i ulveområder. Der skal være tydelige statslige procedurer for sådanne beslutninger.
- Det bør undersøges, i hvilket omfang ejendomspriser påvirkes af at ligge i et ulveområde.
- Der skal fastsættes et bestandsloft for ulve i latente ulveområder. Dette for at sikre kontrol over situationen. Beslutningen skal tage udgangspunkt i de beregninger/estimer, der er lavet om hvor mange ulve, der kan være i Danmark samt med respekt for samfundets tolerancegrænse.
- Et konkret forslag er, at der maksimalt tillades et kobbel (5-8 individer) pr. ulveområde. Det skal løbende vurderes om hvorvidt der er behov for regulering.
- Der er et dyreværnsetisk dilemma mellem ulven og udsatte husdyr. Dette dilemma skal afklares, herunder dyreejernes juridiske forpligtigelser for at beskytte og forsvare deres husdyr mod angreb.

KONKRETE FORSLAG TIL MINDSKNING AF FRYGT

- Der skal opsættes skilte/plancher/tavler/foldere i de områder, hvor ulven er, som, baseret på eksisterende viden og erfaringer, informerer gæster, om hvordan de bør forholde sig. Disse skal løbende revideres og tilpasses ny viden.
- Der skal laves skilte/plancher/tavler/foldere, som oplyser om ulvens årscyklus, og som dermed fortæller hvordan man kan forvente at ulvene vil opføre sig på forskellige tidspunkter af året. Disse skal løbende revideres og tilpasses ny viden.
- Der skal opstilles en række scenarier/temaer med ideer/forslag til forskellige forholdsregler, som kan tages i brug i en given situation i forhold til både mennesker og husdyr.
- Der skal laves en afklaring af skræmmemetoder, herunder hvilke midler der findes, hvad der virker, og hvad der ikke virker, og hvilke der er lovlige at anvende.
- De fakta, som forvaltningsplanen er baseret på, skal tilpasses til danske forhold.
- Jævnlig dialogmøder mellem borgere, og mellem fagfolk (f.eks. biologer, forskere, embedsmænd) og borgere i lokalsamfund, hvor ulven har slået sig ned, skal etableres.

KONKRETE FORSLAG TIL AT ØGE SIKKERHEDEN

- Viden og information om, hvordan man færdes i ulveområder, og hvad man kan/skal gøre, når man møder en ulv, skal udvikles og formidles.
- Der bør gennemføres en vurdering af effektive værnemidler/bortskræmningsmetoder, samt en juridisk vurdering brugen af disse.
- Definitionen af problemulve skal gøres anvendelig.
- Man skal på baggrund af DNA-prøver fra angrebne husdyr, kunne identificere til ulvens individ-niveau og disse resultater skal offentliggøres. Det vil lette spørgsmålet om hvorvidt der er tale om problemulv, altså angreb forårsaget af samme individ.
- Der skal udarbejdes procedurer for den visuelle identifikation af DNA bestemte problemulve, således de hurtigst muligt kan udpeges og reguleres bort.
- Ulve defineret som problemulve i udlandet, bør også som udgangspunkt være det i Danmark.
- Der bør fastsættes et bestandsloft på antallet af ulve, både lokalt og nationalt.
- Habitueringsrisikoen skal aktivt mindskes ved effektiv adfærdspåvirkning af ulve, f.eks. ved anvendelse af gummikugler.
- Såfremt reguleringstiltag træder i kraft, anses det som en mulighed at afskydning af de uønskede individer så vidt muligt bør ske i andre ulves nærhed, således tiltaget kan få den dobbeltvirkning, at de samtidig lærer at frygte mennesker. På den måde vil sikkerheden altså kunne øges, ved at ulven styrkes i sin skyhed og habitueringsrisikoen sænkes.

KONKRETE FORSLAG TIL FORBEDRING AF VIDEN

- Undersøgelser af ulves skyhed.
- Undersøgelser af adfærdscændrende metoder, såsom anvendelse af gummikugler og effekten af bortskydning af ulvehvalpe.
- Undersøgelser af ulvens effekter på det øvrige vildt, ikke mindst hjortevildtet.
- Lokalt postomdelte informations-/nyhedsbreve.
- Jævnligt fastlagte dialog- og formidlingsmøder for interesserede og berørte borgere i ulveområder med deltagelse af myndigheder og forskere.
- Oprettelse af et online forum/en hjemmeside for lokale, som forskere også kan tage del i.
- Etablering af dialog- og formidlingscentre.
- Etablering af et netværk af formidlingsafdelinger på lokale biblioteker i ulveområder og/eller telefonlinjer, hvor man kan søge både generel viden om ulv, men også for at holde sig opdateret på nyere information.
- Større samarbejde på tværs af Danmark blandt de institutioner og grupper, som beskæftiger sig med dataindsamling af ulv.

KONKRETE FORSLAG TIL AT FORBEDRE OG ØGE INTERNATIONALT SAMARBEJDE

- Det internationale forskningssamarbejde og den internationale erfaringsudveksling om ulve bør udbygges og systematiseres.
- Der bør defineres ulvezoner på Europæisk niveau.
- Habitatdirektivet skal revideres og Danmark skal arbejde for, at ulven flyttes fra bilag IV til bilag V.
- Der skal oprettes en europæisk indberetnings- og formidlingsportal som www.ulveatlask.dk

KONKRETE FORSLAG TIL ULVEN I JYLLAND

- Lokale borgeres muligheder for at anvende naturen må ikke begrænses af beskyttelseszoner.
  - Ulvens reaktion på menneskelig aktivitet bør udredes med henblik på at dokumentere effekten af særlige beskyttelseszoner.
  - Vejledninger/lovgivning for uvedkommendes færdsel på privat grund når det handler om at aflytte ulve, filme ulve, o.l.
-

Referencer

- Deltagere fra Idom- og Råstedområdet (2018). *Projekt Ulvedialog. Afrundende deltagerrapport. Resultater og konklusioner fra borgere i Idom og Råsted*. Aarhus Universitet, Institut for Bioscience, 20 s.
- Jeppesen, A.S., Frederiksen, J., Sørensen, J., Thrane, C., Lüdeking, A. (2019). *Adaptiv forvaltningsplan for ulv i Danmark - et udkast* (revideret udgave). Upubliceret studenterrapport. Miljøministeriet, Naturstyrelsen. (2014). *Forvaltningsplan for ulv i Danmark*. Naturstyrelsen, 48 s.
- Protokol – *Projekt Ulvedialog*. Møde i Plexus den 18. juni 2019 (upubliceret)
- Protokol – *Projekt Ulvedialog*. Møde i Plexus den 15. august 2019 (upubliceret)
- Protokol – *Projekt Ulvedialog*. Møde i Plexus den 11. september 2019 (upubliceret)
- Protokol – *Projekt Ulvedialog*. Møde i Plexus den 12. november 2019 (upubliceret)
-

